

Megjelenés helye:

A valóság fellazulása, Szerk Agárdi Péter, Székely Mária, Lukács Archívum – Argumentum kiadó, Budapest, 2012, pp.71-83

„Az utolsó dolog, amit a hal észrevesz, a víz.”

Angol közmondás

Striker Sándor:

Valóságaink világa¹

javaslat komparatív filozófia bevezetésére

Az 1960-as években egy Magyarországon tanuló bolíviai diák beleszeretett egy magyar diáklányba, összeházasodtak és elköltöztek Bolíviába. Nemsokára gyerekeik születtek, és a fiatalabb nagyon sokszor szenvedett fülbántalmaktól, ám az orvosok gyógymódjai nem bizonyultak hatásosnak. A bolíviai nagymama el volt tiltva attól, hogy sajátos praktikáival kezelésbe vegye unokáját. Azonban a kisfiú egyre betegebb lett, így végül megengedték neki, hogy megpróbálja segíteni rajta. A nagymama ekkor tölcserű formált egy újságpapírból, az elkeskenyedő végét a gyerek fülébe tette, a másik végét pedig meggyújtotta. Ahogy a papír égett, a füst és a keletkező hő kitisztította a fület, és a kis beteg rögtön jobban lett. A gyógymódot a későbbiekben a magyar anyuka is alkalmazta, és az mindig hatásosnak bizonyult.

Mikor a család visszajött Magyarországra, a fiú füle ismét begyulladt. A magyar nagymama azt javasolta, vigyék el orvoshoz, hogy felszúrják. Az anyuka azonban már kapta is elő az újságpapírt, tölcserű formált belőle, behelyezte a beteg fülbe és meggyújtotta, de ezzel csaknem lángba borította gyermeke fejét.

A baleset okát utólag persze megértették: Bolívia ritka levegőjében, magasan a tenger szintje felett lassan égett a papír, míg Budapesten fáklyaként kapott lánggra az oxigénben gazdagabb levegőben.

¹ A jelen írás az MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívumában a „Filozófia és egypártrendszer” címmel végzett kutatás részeként készült angol nyelven 1989. júniusában, mellyel a szerző tájékoztatást nyújtott a fogadó félnek a Holland Királyi Akadémia Kutatóintézeténél 1989-90-re elnyert ösztöndíjának kutatási céljairól, nyomtatásban azonban nem jelent meg. Az itt leírottak ugyanakkor alapját képezték a szerző 1996-ra elkészült PhD disszertációjának, s az arra épülő monográfiájának (Az ember tragédiája rekonstrukciója I-II.).

A történet számos tanulsággal szolgál, melyekből mi itt most csupán az ember és az általa megtapasztalt valóság közötti kapcsolatot vesszük szemügyre.

Az első tanulság az, hogy tudást egyaránt szerezhethünk az idők során felhalmozódott tudásanyagból és a saját magunk által elkövetett hibákból is.

A második tanulság, hogy maga a felhalmozódott (akkumulált) tudás is különféle koncepciók ellentmondásos elegyéből áll össze.

A harmadik: ezen koncepciók közül – mióta a 'tudományt' magát kitalálták – néhányat 'tudományosnak' neveztek ki, míg másokat 'nem tudományosnak', függetlenül attól, mennyire bizonyultak relevánsnak..

A negyedik tanulság az, hogy az oktatás közvetíti a különféle koncepciókat, s ezáltal befolyással van mind az egyén világról alkotott elképzeléseire, mind a tetteire.

Az ötödik: sok koncepció és a rájuk alapozott eljárások egy-egy adott tér és korszak függvényei. Ingatagságuk az idő múlásával vagy földrajzi terjedésükkel gyakorta kiderül.

Végül pedig – minthogy meg akarjuk érteni a minket körülvevő világot és benne önnön lehetőségeinket – érezhetően polifonikus megközelítésre van szükség, azaz hogy a lehető legtöbb féle megközelítés lehetőségét ismerjük meg és ismerjük el egyidejűleg.

A fentiek elvezetnek arra a végkövetkeztetésre, hogy szükségessé válik a komparatív filozófia bevezetése. Mindannyian annak a valóságnak a foglyai vagyunk, mely behatárolja látóterünket, és ez téves megállapításokra vezethet minket. A komparatív módszer arra irányul, hogy *leküzdje és meghaladja azokat a korlátokat*, amelyeken egy-egy, az adott tér/idő kontextus által meghatározott valóságon belüli koncepció nem lép túl.

Egy példa: *Madách és Kant*

Madách Imre Az ember tragédiája című drámája – rendkívül sok fordítása és külföldi bemutatása ellenére – elsődlegesen nemzeti irodalmi kánonunk kincse maradt, s idehaza kétségtelenül mélyen beivódott a köztudatba. A magyar kultúrközegben néhány mondata szállóigévé, köznyelvi fordulattá is vált. A birtokán meglehetősen elzártságban élő, nagy műveltségű nemesember által 1859-60-ban írt mű cselekménye nem kisebb történetet dolgoz fel, mint Ádám, Éva és Lucifer az egész emberiség történelmén átívelő utazása a Paradicsomtól az emberi faj csaknem kihalásáig, egy nyitó és egy záró mennybéli szín által közrefogva.

Mikor a teljesen ismeretlen szerző elküldte drámája egyetlen példányát *Arany Jánosnak*, kora vezető költőjének és műkritikusának, kezdetét vette minden idők leghosszabb magyar irodalmi vitája, melynek egy szakaszában, az 1950-es években. a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi és a Történelemtudományi Tagozatai is rendkívüli ülésen tárgyalta a Tragédia eszmevilágát. Ahogy *András László* fogalmaz, „soha senkiről annyi látszólag egybehangzó, lényegében azonban ellentmondó, vagy fordítva, látszólag ellentmondó és lényegében egybehangzó állítás és értékítélet nem hangzott el, mint Madách Imréről”. (*András*, 1983:38) Az irodalomtörténészek és a kritikusok párhuzamokat vontak *Dante*, *Shakespeare*, *Milton*, *Goethe* és *Byron* drámáival, összevetve a drámát *Kölcsey*, *Petőfi* és *Vörösmarty* műveivel. Mikor a *Tragédia* gondolatiságának eredetét kutatták, felmerült *Hegel*, *Schelling*, *Feuerbach*, *Hérodotosz*, *Humboldt*, *Rousseau*, *August Comte*, *Ludwig Büchner*, *Carlyle*, *Tocqueville*, *John Stuart Mill*, *Hogarth*, *Pascal*, *Fourier*, *Owen*, *Saint Simon*, *Lamarck*, *Lamartine*, *Ludwig Börne* és *Dickens* neve is.

A dráma történeti színeit ugyanakkor a tanulmányok szerzői szinte kizárólag a *hegeli* ideológia keretein belül tárgyalták. A „legtöbbet kétségkívül Hegeltől tanult, kinek bölcsészete nálunk akkor uralkodó volt”, írja *Voinovich* (1914:270), „Madách Hegeltől történeti látását tanulta”, mondja *Baranyi* (1963:37), míg *Radó* (1964:698) „a hegeli dialektika értelmében” próbálta rekonstruálni a történelmi színeket, hogy „matematikai pontossággal felépített jelenetsorozatot látunk”. Ha azonban a Radó szándékainak megfelelő *Tézis – Antitézis – Szintézis* elvét követve tekintenénk a drámára, a T-A-Sz minta helyett a dialektikus „fejlődés” meglehetősen rendhagyó, *T-A-Sz*, *A-T-A-A*, *Sz-A*, *Sz-A-A-A-A* menetével találkozunk

Mások, mint például *Lengyel* (1942:14-23), *Demény* (1946:23) vagy *Martinkó* (1978:200) már cáfolják, hogy *Madách Hegel* történelemről alkotott filozófiáját követné, szerintük *Madách* pusztán dramatizálta a *Hegel Vorlesungen*-jában megjelenő történelmi korszakokat anélkül, hogy a történelemről alkotott *hegeli* koncepciót átvette volna. A téma valószínűleg legnagyobb szakértője, *Mezei József* arra a következtetésre jut, hogy: „A hagyományos tartalmi elemzések kimutatják a mű filozófiai mondanivalóját, a korabeli filozófiai hatásokat, esetleg eklektikus kreációkat, gyakran mondják a hegeli filozófia és módszer illusztrálásának, és nemegyszer fedezték fel a kanti reminiscenciákat, az újhegeliánusok és újkantiánusok harcának, kompromisszumainak nyomait. A filozófia azonban nem lehet e költői-drámái alkotás egyetlen tartalma, a cselekmény maga sem igazodik ehhez.” (*Mezei*, 1977:331)

Mezei József itt határozott oppozíciót foglal el a *Tragédia* szerzőjének drámakoncepciójával. *Madách* 1842-ben, mindössze 19 évesen (!) megírta a „*Művészeti értekezés*” című munkát, ami egy évszázadig kiadatlan maradt, s 1942-ben is csak töredékesen jelent meg. „Valamint minden szépművészet tárgyát – írja ebben – a szép s nagyszerű eszméjében látja, úgy a drámaíróról is azt kell előre vélnünk, hogyha tollat ragad, ha lelkesedését hullámozó cselekvénybe önti ki, lelkét a szép s nagyszerű iránti tisztelet töltötte el, s ennek ír apológiát a drámai műben.

Szabályul állíthatjuk föl, hogy ily eszmét vegyen föl mindenkor a költő, melyet művében dicsőíteni vágy és vívja ki ennek győzelmét száz ellene küzdő gátnak dacára. - S ez képezi a színmű erkölcsi cselekvényét.

Nem kevésbé illeti e szabály a történeti drámát, föl lehetvén úgyszintén a költőről, hogy oly tárgy, melyben ily erkölcsi szépség nem létezik, nem lelkesítendő őt a kidolgozásra. Ami pedig annak hatását illeti, az természetesen a történeti műben legfelsőbb lépcsőjére hág, mert amellet, hogy az elv igazsága önkénytelen írja kebleinkbe magát, egyszersmind a gyakran életre nem alkalmazhatónak mondott elméleti világból a tagadhatatlan példák sorába emeltetik.” (*Madách*, 1942:543)

Figyelembe véve a fenti állásfoglalást és azt, hogy *Madách* összes többi tragédiája során is ennek szellemében dolgozott (*Mózes*, *Mária királynő*, *Csák végnapjai*), alátámasztottnak tűnik, hogy a *Madách* által vallott értékrend nem pusztán általánosságban a felvilágosodás eszmeáramlatában magától értetődő alapgondolatok átszűrődése, hanem közvetlen kapcsolatba hozható *Immanuel Kant* morálfilozófiájával. Sőt, ezen erkölcsi elven túl magukat *Az ember tragédiája* hőseit meglepő módon *Kant A tiszta ész kritikája* c. művének oldalain leírt *á priori* kategóriáknak is megfeleltethetjük. (*Kant*, 1787, 1981:98). Eszerint *Madách* drámájában az Úr és földi képviselője, Éva leírhatók az egység /*Einheit*/, a valóság /*Realität*/, az inherencia és szubzisztencia /*der Inhärenz und Subsistenz*/, a lehetőség és a lehetetlenség /*Möglichkeit - Unmöglichkeit*/ („Ő az erő, tudás, gyönyör egésze” *Angyalok Kara*, 5. sor) kategóriáival.. Ugyanakkor *Lucifer* testesíti meg a sokaságot /*Vielheit*/, a tagadást /*Negation*/ („a tagadás ősi szelleme” 123. sor), a kauzalitást és a dependenciát /*der Kausalität und Dependenz*/, a létezés-nemlétezés /*Dasein - Nichtsein*/; míg *Ádám* leírható a mindenséggel /*Allheit*/ („És úrnak lenni mindenek felett.” 155. sor), a limitációval /*Limitation*/ („Fog korlátozni az arasznyi lét.” 4078. sor), a kölcsönösséggel, az aktív és a passzív közötti interakcióval /*der Gemeinschaft, Wechselwirkung zwischen dem Handelnden und Leidenden*/, valamint a szükségszerűséggel és a véletlenszerűséggel /*Notwendigkeit - Zufälligkeit*/ (lásd: 3862-3904. sor).

A dráma szereplőit filozófiai kategóriáknak megfeleltetni ugyancsak kétséges vállalkozás volna, hacsak be nem tudjuk bizonyítani, hogy ez lenne a korábban említett új, másfajta megközelítési mód kulcsa, sőt kiinduló pontja. Azonban ha feltételezzük, és következetesen érvényesülni látjuk hogy a hősök egy sor elvont kategóriát testesítenek meg, a szintézis gondolata és lehetősége válik koncepcionálisan érvénytelenné a mű kontextusán belül. A hősök (a kategóriák) a *saját* szabályaikat követik, és nem képesek átállni a másik oldalra, s látnunk kell, hogy be is vallják: megvannak a saját korlátaik („Nem adhatok mást, csak mi lényegem.”, Lucifer, 109. sor, „Nem téphetem szét.” /a szeretet fonálát, a Szerz./, Lucifer, 617. sor, „Én nem bírom kacagni, sem tagadni”, Ádám, 624.sor, stb.). A *Kant* és *Hegel* dialektika-felfogása közötti különbség új támpontul szolgál a dráma filozófiai alapfonalának megértéséhez. Míg a logika módszereit illetően a dialektikáról *Kant* megállapítja, hogy „szofisztikai mesterség volt, mely a tudatlanságnak, sőt a szándékos ámitásnak is az igazság színét adta” (*Kant*, 1787, 1981:76, *Elementarlehre 2. Teil. Transszendentale Logik.*), addig *Hegel* a dialektika módszerét „az egyetlen igaz módszer”-ként írja le, mert nem válik külön saját magától, hiszen „a magában való tartalom, a *dialektika, melyet önmagában rejt*, mozgatja tovább ezt a tartalmat. Világos, hogy csak az a tárgyalás számíthat tudományosnak, amely e módszer útját járja és megfelel egyszerű ritmusának, mert magának a dolognak az útja.” (*Hegel* kiemelése, *Hegel*, 1812, 1979:30, Bevezetés)

Lucifer a teljes dráma során a „látszat dialektikája” szerint beszél és cselekszik, miközben magából a drámából hiányzik a tartalom dialektikája, azaz Ádám karaktere és *az emberiség történelmének műben lefestett formája nem mutat hegeli dialektikára alapozott tartalmi fejlődést*. A fő cselekményszál *morális kérdések* körül bonyolódik, függetlenül az egyes történelmi koroktól. Ezt az állandó morális elkötelezettséget Ádám ki is mondja, mikor tanítványát oktatja a második prágai színben: „Kiben erő van és Isten lakik... Művéből fog készíteni új szabályt” 2533. és 2538. sor), mely sorok pedig egy ismét csak *kanti* eszmét, a kategorikus imperatívusz elvét idézik fel költői módon: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyúttal általános törvényhozás elvéül szolgálhasson.” (*Kant*, 1922:32)

Kézzelfogható és korábban mások által e szempontból nem alkalmazott pragmatikus kutatást tesz lehetővé *Madách* egykori könyvtárának jegyzéke. Ebből kitűnik, hogy mintegy 1200 kötetes gyűjteménye bőségesen tartalmazott műveket *Plutarkhosztól Ludwig Feuerbachig, Szophoklésztől Victor Hugóig, és Luther Mártontól Alexander Humboldtig*, ám nem volt egyetlen kötete sem *Hegeltől*, – ezzel szemben megtalálhatjuk a listában *Kant Kritik der Reinen*

*Vernunftj*ának első, 1787-es kiadását, valamint egy tankönyvet is *Kantról*, melyet *Madách* egyetemének filozófia professzora, *Rozgonyi József* írt. (Szücsi 1915:19) *Madách* tehát közvetlenül megismerhette *Kant* filozófiáját.

Semmi okunk tagadni, hogy a közül a több mint 150 irodalomtörténész, filozófus és vallásos gondolkodó közül, akik első megjelenése óta a *Tragédiáról* publikáltak, ne lettek volna néhányan, akik megemlítették *Kantot* értekezésükben. Ám még ebből a szűk körből is sokan azt állították, hogy csupán hasonlóságokról van szó, melyek vagy *Madách* személyes tapasztalatainak következményei (*Galamb*, 1917:181, *Barta*, 1942:152), vagy a szabadkőműves mozgalom révén szűrődtek át. (*Hermann*,1974) Érdekes módon kizárólag azok a szerzők tulajdonítanak nagyobb jelentőséget *Kantnak*, akik Magyarország határain kívül publikáltak. *Antoni Mazzuchetti* 1908-ban Ádám és az emberiség bűneinek és erényeinek, gyengeségeinek és energiáinak álomba foglalt történelmeként írta le a *Tragédiát*, *kanti* hatást feltételezve. (in: *András*, 1983:221) Egy másik külföldi, az amerikai *Dieter P. Lotze* pedig könyvében több mint két teljes oldalt szentelt a dráma *kanti* vénájának, nem kevesebbet állítva, mint hogy „A *Kant* által tárgyalt három alapvető kérdés megegyezik az álmából ébredő Ádáméival: mit tudhatok? Mit kell tennem? Mit remélhetek?”... Később *Lotze* hozzáteszi, hogy „a végső angyali kórus biztosítja az embert afelől, hogy valóban szabadon választhat. *Madách*, *Kanthoz* hasonlóan ezt a szabadságot tartja az etikus cselekvés előfeltételének...*Kant: A tiszta ész kritikája* továbbviszi ezt a gondolatot és az általa felvázolt morálfilozófia itt alapot ad az úrnak, hogy Ádám kérdéseire világos feleletet adjon. A nagyság és erény alapja a bizonytalanság. Az etikus cselekvésnek a belső erkölcsi törvényből kell fakadnia, tekintet nélkül annak jutalmára akár e világban, akár a másikon” (*Lotze*, 1981:97-98). Ezek az ugyancsak megalapozott megállapítások azonban mégis mindössze egyetlen, kommentár nélküli említés erejéig kapnak helyet a *Madáchról* készült egyik legutóbbi monográfiában. (*Horváth*, 1984:230)

Kant filozófiájának hatása egyébként még jobban megmutatkozik, ha visszanyúlunk a *Tragédia* eredeti változatához (*Striker*, 1986:51-60), melyben a szöveg jól érzékelhetően követi a szerző saját *Művészeti értekezésének* eszméit. Nagyon valószínű azonban, hogy valamennyi kritikus, a külföldieket is beleértve, a *Szász Károly*, de legfőképp a *Madách* által részben jóváhagyott *Arany János* féle javított szöveget vette alapul. Bármiként is volt, mi lehet az oka a *hegeli* hagyomány vagy magyarázat ilyen elsöprő arányú kialakulásának, és miért kerülik *Kant* mint forrás és filozófiai háttér említését a hazai szerzők?

Nincs értelme kétségbe vonni tájékozottságukat. Éppen tájékozottságuk gátolta meg, hogy ne úgy közelítsék meg a *Tragédiát*, mint ahogy tudós szakemberekhez illik: a magyar

kultúra és történelem alapos ismeretében. Magától értetődőnek vették, hogy Ádám számára – és a magyarság számára – a szabadság és az erkölcs kell, hogy az első helyen álljon, még a hatalommal, a szerelemmel és a művészettel szemben is. Hasonlóképpen az is magától értetődő, hogy Lucifer, vagyis az ördög – saját szféráján belül – sem lehet más, mint egy alapvetően őszinte és megbízható lény. Ám mások, akik más kultúrákban nevelkedtek, könnyedén rávilágítottak, hogy mindez *Kant* filozófiájának erőteljes hatását mutatja – egy erkölcsi koncepciót, mely ott áll a *Tragédia* háttérében. Feltételezésem szerint ugyanezt a jellegzetességet ők s más külföldi kritikusok könnyedén ki tudták volna mutatni a magyar irodalom több más kiemelkedő alkotásáról is, mert kívül álltak sajátos nemzeti tapasztalataink valóságán.

Lokális valóság – lokális tudomány?

Ezen a ponton a tudomány egyetemes jellege kérdőjeleződik meg. Nem vonható kétségbe, hogy a pszichológia tudományán belül a freudizmus a tudat területeit még a cselekvés előtti állapotában, vagyis a kialakuláskor kutatja, míg a behaviorista iskola, mely az angolszász hagyományban gyökerezik, a célorientált, racionális aktivitásokat és magát a viselkedést vizsgálja, vagyis az eredményt veszi alapul. A két eltérő megközelítés tükrözi – és ezáltal leleplezi – egyrészt az Osztrák-Magyar Monarchiára és Közép-Európára jellemző, meglehetősen inaktív, befelé forduló környezetet, másrészt az egyre terjeszkedő, mozgalmas angolszász kultúra aktív jellegét.

Ahogy a matematikus Neumann Jánost joggal idézik a tudománytörténészek: „kellő belátással tételezhetjük, hogy a logika és a matematika is történeti eredetű s véletlenszerű kifejeződési formák (mint a nyelvek). A logika és matematika alapvetően különböző változatai is lehetségesek – mindkettőnek létezhetnek az általunk megszokottól teljesen eltérő formái is!” (D. Nagy-F. Nagy, 1986:671)

Ám itt nem a relativizmus fogalmát kívánjuk bevezetni, vagyis nem célunk megkérdőjelezni a tudomány objektivitását. Épp ellenkezőleg, arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a tudomány különböző irányvonalait és a művészetek vagy a politika megnyilvánulásait a lehető legnagyobb alaposítással kellene a lokális valóság tükröként felfogva számba venni és rendszerezni. Minden emberi közösség, legyen az nemzet, ország vagy kultúra, annak érdekében jött létre, hogy megbirkózzon a túlélés feladatával – ki-ki a maga módján. A komparatív kutatás segítségével, olyan tulajdonságokat tárhatunk fel a jelenségek származási helyének ismeretében, melyek más kutatási módszerek esetén rejtve maradnak. Az eszmék,

rejtve vagy *expressis verbis* tükrözik eredetük színhelyének valóságát, tehát ezeket a valóságokat jobban meg lehet érteni az eszmék tipologikus vizsgálatával. Ha például összevetjük az 1500-as évek pápai államát az 1930-as évek közepének sztálinista Szovjetuniójával, könnyen lehetne hasonlóságokat találni a kétségtelenül jó szándékú és egyenlőségre törekvő ideológiák tekintetében (kereszténység és kommunizmus), melyek a megkérdőjelezhetetlen hatalom diktatórikus politikai módszereinek keretein belül hatottak, és amelyek a mindenki számára elérhető boldogságot a jövőre vetítették ki, miközben a köz/nép politikai részvételét és az információ birtoklását a minimumra (az istenítés alátámasztására) csökkentették.

A társasági élet és az emberi kreativitás azon indikátorai és motívumai, melyek lehetővé tennék a komparatív kutatást még alaposan átgondolt kiválasztásra várnak. *Mengyelejev* orosz kémikus felfedezte a kémiai elemek alapvető tulajdonságait, s így jól használható rendszerbe rendezte őket, helyet biztosítva a saját korában még felfedezetlen kémiai elemeknek. A komparatív filozófia a kultúrák és társadalmak összehasonlító elemzésével feltárhatja társadalmaink és kultúránk belülről általános érvényűnek tűnő adottságainak esetlegességét, egy tágabb horizonton láttatva eddigi és még ismeretlen valóságaink világát.

Bibliográfia

András, László: A Madách-rejtély, Bp. 1983

Baranyi, Imre: A fiatal Madách gondolatvilága, Bp.1963.,

Barta, János: Madách Imre, Bp.1942.

Demény (Dräxler) Aladár: Vezető gondolatok Madách nagy művében, Szombathely 1946.

Kézirat

Galamb, Sándor: Kant és Madách, Irodalomtörténeti Közlemények, 1917. 181.old.

Hegel, G.W.F.: A logika tudománya,(1812) I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1979

Hermann, István: Madách és a német filozófia, Világosság 1974/2.

Horváth, Károly: Madách Imre, Nagy magyar írók sorozat, Bp.1984.

Kant, Immanuel: A tiszta ész kritikája, (1787), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981

Kant, Immanuel: A gyakorlati ész kritikája. (1788) Franklin-társulat, Budapest, 1922

Lengyel, Lajos: A filozófia alapproblémája "Az ember tragédiájá"-ban, Különnyomat,

Atheneum 1942. 2.füzet 24.old.

Lotze, Dieter P.: Imre Madách, Boston 1981.

- Madách, Imre összes művei I-II., Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta
Halász Gábor, Bp. 1942.
- Martinkó, András: Vörösmarty és Az ember tragédiája, in: Madách-tanulmányok,
Bp.1978.
- Mezei, József: Madách. Az élet értelme, Magvető, Bp.1977.
- Nagy, D.- Nagy, F. (szerk.): Magyarok a természettudomány és technika történetében,
Bp. OMIKK, 1986
- Radó, György: Mit mond a mű?, Irodalmi Szemle 1964/8.
- Rozgonyi, József: észrevételek azon még kézírásban levő "s a" KÁNT ízlése szerint
készült munkára nézve, mellynek neve: Erköltsi tudományok megrostálása,
Sárospatak, 1813.
- Striker, Sándor: Madách a komparatív filozófia tükrében, Szakdolgozat, ELTE
BTK Filozófia Szak, 1986
- Szücsi, József: Madách könyvtára, Magyar Könyvszemle 1915/23
- Voinovich, Géza: M.I. és Az ember tragédiája, Bp.1914.